رضيہ ٻگهيو
پي ايچ. ڊي اسڪالر سنڌي شعبو
وفاقي اردو يونيورسٽي، ڪراچي

سنڌي سفرنامن جي ارتقا ۽ اوسر

Evolution and Development of Sindhi travelogues

Abstract:

Soomra period is considered as the period of Sindhi literature. it was started in the form of verse, if we catch a glance of primitive Sindhi travelogue, it was in the form of poetry " Manzoom safarnamas" are found in the poetry of Makhdoom Abdul Rauf Bhatti, Syed Sabit Ali Shah etc.Sindhi travelogue enjoyed considerable popularity and development in British Era like other genres of Sindhi prose. In this period great number of travelogues were published in the form of Articles, Columns and Essays in newspapers and magazines along with few books.

After partition Sindhi Travelogue has developed/progressed by leaps and bounds in which Altaf Sheikh contributed a lion's share. His written stuff is communicative interesting and full of Knowledge.

Evolution and development will be highlighted in this article.

سفر انساني زندگيءَ جو لازمي جزو رهيو آهي. سفر ۾ علم بہ آهي تہ ذهني جسماني صحت بہ. جڏهن ماڻهو ڪنهن ڏوراهين ملڪن ڏانهن ويندو آهي، تہ اتان جي طور طريقن، رسم و رواجن، قدرتي منظرن ۽ ماڻهن جي طبيعتن کان متاثر ٿيندو آهي، پوءِ ڪجھ اهڙا صاحب نظر هوندا آهن، جيڪي ان سڄي روائداد کي قلم بند ڪندا آهن، جنهن کي سفرنامو چئبو آهي. اسان سنڌي سفرنامن جي تاريخ تي جڏهن نظر وجهون ٿا تہ اسان کي شروعاتي سفرناما شاعريءَ جي صورت ۾ ملن ٿا، اهڙن شاعرن ۾ مخدوم عبدالرؤف ڀٽي، سيد ثابت علي شاهہ ۽ ٻيا شامل آهن. سنڌي علم ۽ ادب ۾ جڏهن ترقي ٿي تہ سفرناما مضمونن جي صورت ۾ اچڻ لڳا، ان کان پوءِ سفرناما ڪتابن جي صورت ۾ آيا. موجوده دور ۾ سفري مضمون وڏي تعداد ۾ لکيا وڃن ٿا. جيڪي، رسالن ۽ اخبارن ۾ ڇپبا رهن ٿا. ڪتابي صورت ۾ بہ سفرناما وڏي تعداد ۾ شايع ڪيا ويا آهن. سنڌي سفرنامن کي ارتقا جي لحاظ کان ٽن دورن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

1. سنڌي سفرناما آڳاٽي دور ۾
2. سنڌي سفرناما انگريزن جي دور ۾
3. سنڌي سفرناما پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ

1. سنڌي سفرناما آڳاٽي دور ۾:

سنڌي شاعريءَ جا اهڃاڻ جيئن ته سومرن جي دور کان ملن ٿا ۽ ڪلهوڙن جي دور ۾ شاعريءَ جو عروج نظر اچي ٿو. انگريزن جي دور کان اڳ جي دور کي اسان آڳاٽو دور چئون ٿا. منظوم سنڌي سفرنامي جي شروعات هن دور کان ٿئي ٿي. سڀ کان پهريان اسان کي ڪلهوڙن جي دور جي شاعر مخدوم عبدالرؤف ڀٽي (1682- 1752ع) (1) جي شاعريءَ ۾ منظوم سفرنامو نظر اچي ٿو.

سندس ان سفرنامي جو نالو ’حج بيت الله‘ آهي، جنهن ۾ مخدوم عبدالرؤف ڀٽي صاحب حج جي خواهش ۾ مڪي مديني ويندي پنهنجن جذبن جي عڪاسي ڪئي آهي ۽ طواف ڪعبي، زمزم، احرام مڪي مديني جو خوبصورتيءَ سان بيان ڏنو اٿس.

هلان جدي منجهان مڪي، ڪريان طواف ڪعبي جو
پيان پاڻي سندو زمزم، چڙهيان احرام ات جوڙي
مديني جي خاڪ سڀ سرمو، وجهان اکين پتر پوري
عبدالرؤف چئي سِر ڪريان صدقو، رکان ڪرسي اڳيان ڪوري. (2)

ان کان پوءِ مرثيي نويسيءَ جي وڏي نالي سيد ثابت علي شاهه جي مرثين ۾ منظوم سفرناما ملن ٿا.

جڏهن اسان آڳاٽي دور جي منظوم سفرنامن تي نظر وجهون ٿا ته، شاهه عبداللطيف ڀٽائي جيئن شاعرن ۾ هڪ چنڊ وانگر نمايان نظر اچي ٿو تيئن منظوم سفرنامن ۾ به گوءِ کٽي ويو آهي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ لاءِ قاضي عبدالمجيد ’عابد‘ لکي ٿو ته، ”سنڌي زبان ۾ شايع ٿيندڙ سفرنامن بابت اهو عرض ڪندس ته سڀ کان اهم ۽ اتم ته ڀٽائي گهوٽ جو رسالو آهي، جنهن کي منظوم سفرنامو چئجي ته وڌاءُ نه ٿيندو.“(3)

منظوم سفرنامن ۾ اسان کي ٻن قسمن جا سفرناما نظر اچن ٿا، هڪڙا اهي جي تصوراتي آهن. اهڙا سفرناما اسان کي لڳ ڀڳ سمورن شاعرن جي شاعريءَ ۾ ملن ٿا، پر جيئن ته اسان سفرنامو عملن سفر جي مشاهدن ۽ تجربن تي مبني احوالن کي چئون ٿا، تنهنڪري هتي صرف انهن شاعرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جن عملن سفر جي بنياد تي مشاهدي کي نظم ڪيو آهي. شاهه صاحب جوڳين سان گڏ جيڪو سير ۽ سفر ڪيو آهي، تنهن کي هُن سر 'رامڪليءَ' ۾ پيش ڪيو آهي.

2. سنڌي سفرنامو انگريزن جي دور ۾:

سنڌي ادب ۾ انگريزن جي دور جو اهم ڪارنامو سنڌي الفابيٽ جو ٺهڻ آهي. "1853ع ۾ سنڌي صورتخطي سرڪاري طور منظور ٿيڻ کان پوءِ تعليم کاتي جي سهار هيٺ ڪي درسي ڪتاب لکيا ويا".(4)

ان سان گڏو گڏ ٻيروني ادب جي سنڌيءَ ۾ ترجمي جو ڪم شروع ڪيو ويو. ترجمن سان گڏ نثر ۾ تخليقي ادب به شروع ٿي ويو. سفرنامن جي حوالي سان جڏهن هن دور کي ڏسون ٿا ته، هن دور ۾ سفرنامن جي شروعات مضمون جي طرز تي ٿي آهي ۽ گهڻي تعداد ۾ سفري مضمون لکيا ويا، جن ۾ ڪجهه مختصر ۽ ڪجهه تفصيلي مضمون شامل آهن. انگريزن جي دور جو پهريون سفري مضمون مرزا قليچ جو 'ڏاڙهياري جبل جو سير' 1900ع ۾ ڇپيو. ان کان پوءِ خواجا محمد حسن جان سرهنديءَ جو 'عراق و شام' 1914ع ۾ ڇپيو. ان سفرنامي کان پوءِ عبدالرحمان قريشي صاحب ان ئي سال (1914ع) جي هڪ ٻئي سفرنامي جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن جو نالو 'گوگتا مارو' آهي. 1915ع ۾ لال چند امر ڏني مل جو 'مسافريءَ جو مزو ۽ سير جو رنگ' ڇپيو. 1919ع ۾ سيد ميران محمد شاهه جو 'گنجي ٽڪر جو سير'، 1923ع ۾ ڪاڪي پيرومل جو 'سنڌ جو سيلاني شايع ٿيو. (اهو سنڌي سفرنامي جو پهريون ڪتاب آهي). 1926ع ۾ نارائڻ داس ملڪاڻيءَ 'ڪشمير جو سير' لکيو. مضمون وارن سفرنامن سان گڏ ڪجهه ڪتابن جي صورت ۾ به سفرناما اچڻ لڳا. 1925ع ۾ هڪ منظوم سفرنامو 'عشق جو رسالو نينهن ۾ نرالو' صوفي شير محمد لکيو. 1926ع ۾ خيرپور ضلعي جي مشهور مذهبي ۽ سماجي ڪارڪن شهيد عبدالله شاهه پتافيءَ 'سردار سار

لهجي‘ نالي هڪ سفرنامو لکيو. هن حج جي سفرنامي ۾ حج ادا ڪرڻ جي رڪنن، زيارتن بابت ڄاڻ ۽ دوران سفر جا واقعا بيان ڪيا آهن.“(5)

1926ع ۾ پروفيسر پيرومل مهر چند آڏواڻيءَ لطيفي سئر لکيو. 1929ع ۾ پروفيسر نارائڻ داس ملڪاڻيءَ ’گوناڻي چهر ۽ گجرات جو سير‘ لکيو. 1929ع ۾ ئي روچيرام هر دوار جو ’هر دوار جو اتهاس‘ شايع ٿيو. 1929ع ۾ ئي هڪ سفرنامو منوهرداس ڪوڙي مل ’هند جو سفر‘ لکيو. 1936ع ۾ سومئي ڀوڏراج جو ’ڪشمير جو سير‘ ڇپيو. 1941ع ۾ ’سکر جو سونهارو‘ پرسرام لکيو. 1941ع ۾ ئي ارجن سڪايل جو ’تندي آدم جو اتهاس‘ ڇپيو. 1941ع ۾ مرزا قليچ بيگ ’گليور جو سير ۽ سفر‘ (Gulliver's Travels) جو ترجمو ڇپيو. 1942ع ۾ الله بخش سمين سير ڪوهستان لکيو. 1942ع ۾ ئي قادر بخش نظاماڻيءَ جو ’سنڌ جو سفر‘ ڇپيو. 1943ع ۾ تيرٿ سانوالاڻيءَ جو ’دور مشرق‘ ڇپيو. 1946ع ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو ’هندستان کان آمريڪا جو سير‘ ڇپيو.

مختصر اهو چئي سگهجي ٿو ته، هن دور ۾ سفري مضمونن جي شروعات ٿي، منظوم سفرنامن جي شروعات ته اڳ ٿي چڪي هئي، تنهنڪري هن دور ۾ منظوم سفرناما به نظر اچن ٿا. ڪتابي صورت ۾ سفرنامن جي شروعات به هن دور ۾ ٿي، جن ۾ ڪجهه ترجما ٿيل سفرناما شامل آهن، مطلب ته انگريزن جي دور ۾ باقاعدي سفرنامن جي شروعات ٿي ۽ وڏي تعداد ۾ سفرناما اخبارن ۽ رسالن ۾ به ڇپيا.

3. سنڌي سفرناما پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ :

اسان بيان ڪري آيا آهيون ته، انگريزن جي دور ۾ باقاعدي سفرنامن جي شروعات ٿي، جن ۾ ڪجهه منظوم ۽ ڪجهه مضمون جي طرز جا ڪجهه ڪتابن جي صورت ۾ هئا. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هن صنف تمام گهڻي ترقي ڪئي. هن دور ۾ پهريون سفرنامو آغا بدرالدين درانيءَ جو ’مسافر حجاز‘ آهي، جو 1950ع ۾ شايع ٿيو. هيءَ ڪتاب حج جي فرض جي ادائگيءَ تي لکيل آهي. هن ۾ مڪي مديني جي شهرن جي اهم معلومات ڏنل آهي. هن ۾ 52 تصويرون ۽ نقشا ڏنل آهن تفصيل سان. تمام بهترين حج جو سفرنامو آهي. عبدالغفور ميمڻ مطابق، ”1950ع جي شروعات ۾ آغا بدرالدين

دراني صاحب ’مسافر حجاز‘ جي عنوان سان پنهنجو سفرنامو قلمبند ڪيو.“(6)

ساڳي ئي سال 1950ع ۾ ’سير ريگستان‘ محمد اسماعيل عرساڻيءَ جو شايع ٿيو. 1955ع ۾ سيد زين العابدين جيلانيءَ جو ’سفرنامہ حج‘ شايع ٿيو. 1956ع ۾ قادر بخش نظاماڻيءَ ڪيپٽن اسٽڪ جي ڪتاب Autobiography of Lutfullah جو ترجمو ’سنڌ جو سفر‘ جي نالي سان ڪيو. 1960ع ۾ قاضي عبدالمجيد ’عابد‘ جو ’سفر يورپ جي ڊائري‘ ڇپيو. 1961ع ۾ ڪريم ڏني راڄپر جو آمريڪا جو سير ڇپيو. 1962ع ۾ غلام علي الانا جو ’سڄڻن جي سار‘ روح رهاڻ رسالي ۾ خطن جي صورت ۾ ڇپيو.سندس ٻيو سفرنامو ’جتان سج ڪني ڪيندو آهي‘ پارس رسالي ۾ خطن جي صورت ۾ ڇپيو . 1964ع ۾ جيمس برنس جي ڪتاب جو ترجمو محمد حنيف صديقيءَ ’سنڌ ڪان سوات تائين‘ لکيو. 1964ع ۾ هڪ ٻيو سفر نامو طارق اشرف جو ’ديسن موٽ پرديس ۾‘ ڇپيو. هيل تائين سوَ ڪان متي سفر ناما شايع ٿي چُڪا آهن، جن ۾ گهڻي ڪان گهڻا الطاف شيخ ۽ عبدالحئي پليجي جا آهن. ٻين ليکڪن ۾ عنايت بلوچ، ڊاڪٽر فهميده حُسين، محمد خان سيال، ڊاڪٽر سُليمان شيخ، اياز لطيف پليجو، گل حسن ڪلمتي، ذوالفقار هالي پوٽو ۽ ٻيا ڪيترا ئي شامل آهن.

مطلب تہ شروعاتي دور ۾ سفرناما، منظوم سفرنامن جي صورت ۾ لکيا ويا ۽ ان ڪان پوءِ انگريزن جي دور ۾ مضموني ۽ ڪتابي صورت ۾ آيا. ڪيترائي سفرناما ترجما بہ ڪيا ويا. منظوم سفرناما بہ جاري رهيا. پاڪستان نهڻ ڪان پوءِ سفرنامن تمام گهڻي ترقي ڪئي، جن ۾ منظوم، ڊائري، يادگيرين، مضمونن، خطن، افساني ۽ ڪهاڻيءَ واري انداز جا سفرنامابہ شامل آهن. پاڪستان نهڻ ڪان پوءِ سفرنامن جيڪا ترقي ڪئي آهي، ان ۾ واضح ڪردار الطاف شيخ جو آهي. الطاف شيخ صاحب سنڌي ادب جو اڪيلو ليکڪ آهي، جنهن سفرنامن جي سيني قسمن تي طبع آزمائي ڪئي آهي. مختصر اِهو چئي سگهجي ٿو تہ، سفرنامي جو لفظ ٻڌي الطاف شيخ ۽ الطاف شيخ جو نالو ٻڌي، سنڌي سفرنامي جو خيال دل ۽ دماغ تي اچي ٿو، الطاف شيخ ۽ سنڌي سفرناما ٻئي گڏوگڏ نظر اچن ٿا.

سنڌ جا مشهور سفرنامي نگار:

ورهاڱي کان پوءِ جي شروعاتي سفرنامن ۾ سڀ کان وڏيڪ شهرت قاضي عبدالمجيد ’عابد‘ پنهنجي ڪجهه ’سفر يورپ جي ڊائري‘ (1960ع) جي ڪري حاصل ڪئي. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌي سفرنامن تمام گهڻي ترقي ڪئي؛ خاص طور سان 1970ع کان وٺي هن وقت تائين، جن ۾ تمام گهڻا معياري ۽ سفرنامن جي هر طرز تي لکيل سفرناما سامهون اچي چڪا آهن. هتي اسان ڪجهه سفرنامي نگارن جو ذڪر ڪنداسين، جن سفرنامن جي صنف ۾ شهرت حاصل ڪئي يا جن جي سفرنامن کي پڙهندڙن گهڻو پسند ڪيو. انهن لکارين ۾ الطاف شيخ، عبدالحئي پليجو، ڊاڪٽر تنوير عباسي، عنايت بلوچ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، محمد خان سيال، ماهتاب محبوب، ڊاڪٽر محمد سُليمان شيخ، سليم قريشي، طارق عالم ابڙو، غلام مصطفي شاهه، قاضي عبدالمجيد ’عابد‘، آغا سليم، شوڪت شاهه بخاري، الله بچايو سمون، بدر ابڙو، ڪريم ڏنو راڄپر، ڪيرت ٻاٻاڻي، هري موٽواڻي، نصير مرزا، محمد اسماعيل عرساڻي، ريٽاشاهاڻي، فهميده حسين ۽ ٻيا شامل آهن. بيان ڪيل سفرنامي نگارن مان هتي رڳو ڇهن شخصيتن جو تفصيل پيش ڪجي ٿو.

الطاف شيخ:

الطاف شيخ هن وقت تائين جو سنڌي ادب ۾ سڀ کان وڏيڪ مشهور ۽ سڀ کان گهڻا سفرناما لکندڙ اديب آهي. سندس لکيل سفرنامن جو تعداد 70 آهي. الطاف شيخ جي ڪتابن لاءِ اياز گل صاحب لکي ٿو ته، ”سفرنامي جي حوالي سان هو هڪ ڪرامت جي حيثيت رکي ٿو. هُن جي لکيل، ترتيب ڏنل ۽ ترجمو ڪيل ڪتابن جو تعداد 80 جي لڳ ڀڳ آهي، جن مان 70 کان وڏيڪ ڪتاب مختلف ملڪن، ماڳن ۽ مڪانن جي سفرنامن تي مشتمل آهن.“(7)

اياز گل صاحب ڪتابن جو اهو تعداد 2015ع ۾ ڄاڻايو هو، جيڪو درست هو. هيل تائين شيخ صاحب جي ڪتابن جو انگ 94 کي پهتو آهي.

الطاف شيخ جو سفرنامن تي ڪيل ڪم ايترو نمايان آهي، جيئن شاهه جو سنڌي شاعريءَ ۾، مرزا قليچ بيگ جو سنڌي نثر ۾، ڊاڪٽر نبي بخش

خان بلوچ صاحب جو سنڌي لوڪ ادب ۾ ۽ سيد ثابت علي شاهه جو مرثيي نويسيءَ ۾. الطاف شيخ صاحب هر قسم جا سفرناما لکيا آهن، جن ۾ عام (ڳالهه واري انداز ۾) سفرناما، ڊائري، خط، مضمون، افساني يا ناول واري انداز جا سفرناما، انٽرويوءَ وارا سفرناما جيڪي دنيا ۾ تمام گهٽ لکيل آهن. الطاف شيخ جو انٽرويوءَ وارو سفرنامو به لکيل آهي، (سنڌس چوڻ مطابق) جو اڃا ڇپيو نه آهي. سنڌس لکيل سفرناما ايترا ڇو مشهور آهن؟ ان لاءِ اهو چوڻ صحيح ٿيندو ته ڪيس لکڻ پڙهڻ سان محبت نه پر عشق آهي. الطاف شيخ صاحب ميرين انجنيئر هو ۽ سنڌس پيشي وراٽيون ذميداريون تمام گهٽيون هُيون. ايترين ذميدارين هوندي ايترا ڪتاب لکڻ تي سحر گل صاحبہ ڪجهه هن طرح اظهار خيال ڪيو آهي ته: ”منهنجي خيال ۾ سنڌس گهرواريءَ سان به به لفظ ڳالهائي ڏسجن ته هوءَ ويچاري ڇا ٿي چوي ته هيءُ همراهه ڪيس ۽ ٻارن کي ڪيترو وقت ڏيندو هو. ڇو ته سنڌس لکٽيون ته ٻڌائين ٿيون ته هي وڻجارو رڳو پئي دنيا ۾ ڦريو ۽ پئي ڪتاب لکيائين.“(8)

سنڌس ڪتابن جو تعداد ڏسي هر ڪو ائين سوچي سگهي ٿو ته الطاف شيخ صاحب شايد ٻيون ذميداريون چڱي نموني نه نڀايون هجن، پر ائين نه آهي. الطاف شيخ صاحب پنهنجي هر ذميداري صحيح نڀائي آهي. سنڌس نوڪري ته اهڙي هئي نه جو ان کي ٿاري ڪو ٻيو ڪم ڪري سگهجي، ته پوءِ پاڻ ايترا سارا ڪتاب ڪيئن لکيائين؟ ان جو جواب اسان کي سنڌس ئي لکيل هن عبارت مان ملي ٿو، جنهن ۾ پنهنجي نوڪريءَ متعلق لکي ٿو ته، ”اها ڪار جي ڊرائيور يا سرجن وانگر آهي، هو جي ڪارجي اسٽيرنگ ويل مان هٿ يا ڌيان ڪڍي ٻيو ڪم ڪندو ته ڪار ٻيهي رهندي يا حادثو ٿيندو، ساڳيءَ طرح هڪ سرجن آپريشن کي اڌ ۾ ڇڏيندو ته مريض مرندو سو نوڪريءَ مان وقت ڪڍڻ مون لاءِ مشڪل آهي. ها البت ننڊ آئون گهٽ ڪريان ٿو، سو ٿورو وقت ان مان مليو وڃي. ڪڏهن رات جو پهريون اڌ سمهان ٿو ته پويون جاڳي لکان ٿو يا دير تائين لکي پوءِ سمهان ٿو يا ڪڏهن ته سڄي رات وينو جاڳان.“(9)

سنڌس انهن ننڊن جي قربانين سنڌي ادب کي سفرنامن جي مد ۾ مالا مال ڪيو آهي ۽ ڪيس شهرت جو تاج پارائي سفرناما لکندڙن جو سلطان

ٺاهي ڇڏيو آهي. سندس اهي قربانيون وسارڻ جون نہ آهن ۽ نہ ئي سندس ڪيل ڪم اهي وسارڻ ڏيندو. سندس لکيل سفرنامن جي هيءَ ڊگهي لسٽ ان ڳالهہ جو ثبوت آهي.

(الف)

01) اوهريا جي عميق ڏي
02) اي جرني ٽو ٿائليند
03) اڇن جي ملڪ ۾ اسين ڪارا
04) اي روڊ ٽو مدينا
05) آل اباﺋوٽ سنگاپور
06) ايران ڏي اڏام
07) آمريڪا ڙي آمريڪا
08) اَ رائوند دي ورلڊ

(ب)

09) بندر بازاريون
10) بندر ديسان ديس
11) بوتلن جو سفر
12) بخشو لغاريءَ کان بالٽيمور
13) بمبئي منهنجي ياڪر ۾
14) بنارس کان برمودا
15) بروناﺋي کان برازيل تائين
16) بهترين سفر ناما

(پ)

17) پلي پار تان پيرو

(ت)

18) تيستاﺋين گڊ باءِ
19) ٽوڪيو جي گيشيا گرل

(پ)

20) پيار جي گهٽ

21) پکي اُڏاڻا پنهنجي ديس
22) پکين جي ديس ۾

(ج)

23) جاني ته جهاز ۾
24) جپان جن جي جيءَ سان
25) جت جر وهي ٿو جال
26) جت برف پوي ٿي جام
27) جل پريون
28) جپان پنجويهن ورهين بعد
29) جپان مان موٽندي

(چ)

30) چنڊ چوانءِ سچ

(ڇ)

31) ڇا جو ديس ڇا جو ويس

(خ)

32) خبرون کيڙائن جون

(د)

33) دنيا آهي ڪاڪ محل
34) دهليءَ جو درشن
35) دنگي منجهه درياهه

(ڏ)

36) ڏيهه پرڏيهه جو سفر

(ر)

37) رڻي آهي گهوٽ سان

(س)

38) سي ٻيڙيون رکين ٻاجهه سين
39) سي ئي جوين ڏينهن
40) سمونڊ سيويو

41) سانباهو سمونڊ جو
42) سنگاپور ويندي ويندي
43) سنگاپور ٿو سڏ ڪري
44) سمونڊ جن ساٿيھ

(ڪ)

45) ڪويت ڪنارا
46) ڪوالالمپور ڪجھ ڪوھ
47) ڪراچيءَ کان ڪوپن هيگن
48) ڪراچيءَ کان ڪوڪورا
49) ڪئمپس جا ڏينھڙا

(ڳ)

50) ڳالھيون تنھن جہان جون
51) ڳالھيون آهن ڳچ

(گھ)

52) گھاتو گھر نہ آيا

(م)

53) منھنجو ساگر منھنجو ساحل
54) موج نہ سھي مڪڙي
55) مڪليءَ کان ملاڪا تائين
56) ملير کان مالمو
57) ملائيشيا منھنجي من ۾
58) ملائيشيا ٻارنھن سالن بعد
59) ممباسا شيدي باشا همباشا
60) مونکي موهيو ملائيشيا

(ن)

61) نيو هالا کان نيويارڪ
62) نہ سي سڙھ سکاڻ

(و)

63) وايون وڻجارن جون

64) وسي وڏ ڦڙو

(ه)

65) هيلسنڪيءَ جي حسينا
66) هلي ڏسجي هندستان
67) هليو آ هليو آ ملائيشيا
68) هي ٻيٽ هي ڪنارا

(ي)

69) يادن جي اندلٽ
70) يورپ جا ڏينهن، يورپ جون راتيون

الطاف شيخ جا اهي سفرناما معلومات جو هڪ ڀنڊار آهن. الطاف شيخ کان اڳ سفرنامي جي صنف ويران هئي، جنهن کي الطاف شيخ اڪيلي اچي آباد ڪيو آهي، جنهن لاءِ خورشيد عباسي صاحب پنهنجي هڪ مضمون 'الطاف شيخ سنڌ جو سيلاني' ۾ لکيو آهي ته، "سفرنامو به سنڌي ادب جي ڏتڙيل ۽ مفلوج حال نثري صنفن ۾ شمار ڪيو وڃي هان، جيڪڏهن اڄ الطاف شيخ جا سفرناما ان ۾ شامل نه هجن هان. الطاف شيخ سنڌي ادب جي ان اجڙيل باغ ۾ نوان گل ٻوٽا لڳائي ان کي آباد ۽ شاداب ڪيو، جنهن جي گلن جي سُڳنڌ ۽ سرهاڻ سنڌ ۽ هند ۾ پکڙجي رهي آهي.(10)

الطاف شيخ جي انهن سفرنامن جي سڳنڌ ۽ سرهاڻ ڪيئن پکڙجي رهي آهي؟ تنهن جو جواب سندس ڪيل رات ڏينهن جي پورهئي منجهان معلوم ٿئي ٿو.

عبدالحئي پليجو:

عبدالحئي پليجي جو شمار سفرنامي نگارن جي حوالي سان الطاف شيخ کان پوءِ ٻئي نمبر تي اچي ٿو. سنڌي سفرنامي نويسيءَ ۾ گهٽ تعداد اهڙن سفرنامي نويسن جو آهي، جن هڪ هڪ سفرنامو لکيو آهي يا وڌ ۾ وڌ ڇئن کان پنجن تائين لکيا آهن. عبدالحئي پليجي صاحب جا تقريبن 16 سفرناما مُنهنجين اکين اڳيان گذريا آهن، جن جا نالا هتي ڏجن ٿا.

1) ڏوريم ڏيساور

2) هوجي وڻ ولات جا
3) ديس ٻہ ديس
4) ڪنواريون ۽ ڪنول
5) ٻنون ٽو ٽوڪيو
6) ڪاجل بنا نيڻ
7) پريان سندي پار ڏي
8) دنيا جا مشهور شهر
9) ووڙيم سڀ وٿاڻ
10) پليجو اَ رائونڊ دي ورلڊ
11) جيئن ڏٺم جپان کي
12) وري نہ ورندو وڻجارو
13) لنڊن جا ڏينهن، اسڪاٽ لينڊ جون راتيون
14) بندر مون ڏور ٿيا
15) اسپين تنهنجا ڪئي رنگ
16) ڳر لڳي ڳالهيون ڪريون.

عبدالحئي صاحب جي لکڻ جو انداز نهايت وڻندڙ آهي ۽ سندس سفرناما معلومات جو ڀنڊار پڻ آهن. ڏوريم ڏيساورعبدالحئي صاحب جو پهريون سفرنامو آهي جو 1983ع ۾ ڇپيو، جنهن جا پيش لفظ سنڌ جي مشهور سفر نامي نگار الطاف شيخ صاحب لکيا آهن، جن ۾ الطاف شيخ عبدالحئي پليجي سان پنهنجي پهرينءَ ملاقات جا تفصيل ڏنا آهن. هڪ هنڌ عبدالحئي پليجي متعلق لکي ٿو: ”عبدالحئي کي ادب سان بيحد شوق آهي، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان جيڪو بہ رسالو يا اخبار نڪرندو هو تہ هو هٿ ڪري وٺندو هو.“(11)

عبدالحئي جو هي پهريون سفرنامو، ٿائي لينڊ، بينڪاڪ، سنگاپور، جپان، ٽوڪيو ۽ ملائيشيا جي سفرن تي مشتمل آهي. عبدالحئي صاحب هن سفرنامي ۾ بين الاقوامي سياسي چالن جو بيان ڏنو آهي، جنهن ۾ ويٽنام ۾ آمريڪي جنگي ڏوهن جو ثبوت آهي. ان کان سواءِ ايشيا جي ملڪ ٿائيلينڊ کي عياشيءَ ۽ جسمن جي خريد و فروخت جو اڏو بنائڻ تي عبدالحئي صاحب

فيدرل ڪاستروءَ جي انٽر پارليامينٽ يونين جي 28هين ڪانفرنس ۾ ڪيل تقرير جا هي لفظ ڏنا آهن، ”بين الاقوامي پورهئي واري تنظيم جي ڪيل تحقيقات موجب رڳو بينڪاڪ ۾ هن وقت ٻه لک ڇوڪريون عصمت فروشيءَ ۾ رڌل آهن. انهن مان اڌو اڌ جي عمر ويهن سالن کان گهٽ آهي.“(12)

پليجي صاحب ٿائيلنڊ جي ماڻهن جي خوش اخلاقيءَ جي تعريف ڪئي آهي. سنگاپور جي جاگرافيائي ۽ معاشي اهميت کي اجاگر ڪيو آهي ۽ ملائيشيا جي ساوڪ جي هن طرح منظر نگاري ڪئي اٿائين ته، ”ساوڪ ۽ سبزيءَ جو هيءُ عالم آهي جو اسان هڪ هفتو اتي هياسين پر اسان کي هڪ ڇوڪري زمين جي به ساوڪ کان خالي نظر نه آئي آهي.“(13)

ملائيشيا جي خاص پيداوار ۾ ربڙ، سارين/ چانورن، ڏونگهي (Coconut)، پام آئل، ٽن مائينز ۽ ڪچي تيل (Crude Oil) جو ذڪر ٿيل آهي. عبدالحئي صاحب ٽوڪيو جو سير ڪندي ٽوڪيو جي هڪ انوکي رسم بابت بيان ڏنو آهي ”ٽوڪيو ۾ هر سال 17هين جولاءِ تي مينهن روڪ ناچ ٿيندو آهي، جنهن ۾ ٽي ازدها (اَرڙ نانگ) ناچ ڪندي مينهن بند ٿيڻ جون دعائون گهرندا آهن.“(14)

هيءَ رسم ڪٿي پئي ۽ ايترو مينهن وسڻ جو سبب ڪهڙو آهي؟ ان جي پوري ڪهاڻي جا اتي مشهور آهي، اها تفصيل سان پليجي صاحب بيان ڪئي آهي. ان کان علاوه به جپان ۾ هلندڙ پُراڻين رسمن جي نشاندهي ۽ انهن جي پنيان جي ڪهاڻي ڏنل آهي. هن سفرنامي ۾ ڪن ڪن جاين تي پليجي صاحب شاهه سائينءَ ۽ شيخ اياز جا بيت ڏنا آهن.پليجي صاحب جو ٻيو مشهور سفرنامو ’هو جي وڻ ولات جا‘ 1984ع ۾ ڇپيو، جنهن جو مهاڳ مهتاب محبوب لکيو آهي.

مهتاب محبوب:

سفرنامن جي حوالي سان عورتن ۾ اهم نالو مهتاب محبوب جو آهي. سفرنامن سان گڏو گڏ سندس ڪيترائي افسانا ۽ ڪهاڻيون شايع ٿي چڪيون آهن. سندس پهريون سفرنامو ’سرهي سرهي سار‘ آهي، جو 1987ع

۾ ڇپيو. ان کان پوءِ ”اندر جنين اڄ“ (1992) ۽ ”راهون چنڊ ستارا“ ڇپيا. مهتاب محبوب جو سفرنامو ’اندرجنين اڄ‘ گهڻو مشهور ٿيو. هيءُ سفرنامو مهتاب صاحبہ تڏهن لکيو، جڏهن هوءَ ماستر چندر جي دعوت تي هندستان وئي ۽ هندستان گهمي هُئي. سفرنامي جي شروعات ۾ مهتاب لکي ٿي تہ، ”نيٺ هن ڀيري مون ماستر چندر جي دعوت تي بمبئي وڃڻ جو پڪو فيصلو ڪيو. مجال جو ڪير اعتبار ڪري، جيڪو ٻڏي چوي ٻن وڪن تي ڪراچي پئي آ، ات ئي ٻار ڇڏي نہ وڃي، هندستان وري انهن کان سواءِ وڃڻ ناممڪن.“(15)

سندس لکيل انهن جملن مان معلوم ٿئي ٿو تہ پنهنجن ٻارن کي ڪٿي بہ اڪيلو ڇڏي نہ وڃڻ واري ماهتاب ٻارن کي ڇڏي هندستان وئي. مهتاب پنهنجي جيجل ماءُ جو بہ هن سفرنامي ۾ ذڪر ڪيو آهي، جنهن جي ڳالهين سندس دل ۾ انهن سنڌين جي محبت پيدا ڪئي هئي.

اها حقيقت آهي تہ اسان جا وڏا اسان کي ٻڌائيندا هئا تہ ڪيئن هتي پاڙي ۾ اسان سان گڏ هندو برادريءَ جا ماڻهو رهندا هئا. ڪيئن انهن سان گڏ خوشين ۽ ڏکن جا ڏينهن گذارياسين، ڪيئن وڃڻ وقت هو رنا ٿي؟ سفرنامي جي شروعات ۾ موهن ڪلپنا سنڌي ادب جو تاج محل جي عنوان سان جو مضمون لکيو آهي، تنهن ۾ مهتاب جي هندستان واري دوري کي تاريخي اهميت ڏيندي لکيو آهي تہ ”ماهتاب محبوب جي ڀارت ياترا کي ادب ۾ تاريخي اهميت حاصل آهي. هن ڀارت ياترا بابت جيڪو سفرنامو لکيو آهي، سو رپورٽيج جي فارم ۾ آهي، جيڪا عالمي ادب ۾ نئين صنف آهي. ماهتاب جو اهو سفرنامو شخصي احساسن سان گڏ پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ الڳ تخليقي ۽ نهايت اعلي پائي جي لکڻي آهي.“(16)

موهن ڪلپنا جا لکيل اِهي خيال اڄ تقريبن 35، 36 سال گذرڻ کان پوءِ سچ ثابت ٿي رهيا آهن ۽ ماهتاب جو هيءُ سفرنامو هڪ تاريخي دستاويز جي حيثيت اختيار ڪري چڪو آهي. هن سفرنامي ۾ ڏنل بليڪ اينڊ وائٽ تصويرون بہ خاص اهميت رکن ٿيون، جيڪي ان وقت جي مشهورسنڌي ليکڪن جون آهن، جن ۾ ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي، موهن، ماستر چندر، مهيش چندر، سندري اتم، هيرو ٺڪر،گوبند، جڳديش آڏواڻي، اشوڪ ڪشوراڻي، رام پنجواڻي، ڊاڪٽر عالم پرسواڻي ۽ ٻيا شامل آهن.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو:

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو نالو سنڌي ادب ۾ هميشہ زنده رهڻ وارن نالن مان آهي. سندس ڪيل خدمتن کان ڪير بہ انڪار نہ ٿو ڪري سگهي. سنڌي ادب جي تاريخ تي سندس ڪيل تحقيق سڀ کان وڌيڪ اهميت رکي ٿي. ان کان سواءِ هو بهترين ڪهاڻيڪار ۽ شاعر بہ آهي. سفرنامن ۾ سندس بہ اهم سفرناما آهن، جن ۾ 'مائوءَ جي ملڪ ۾' 1973ع ۾ شايع ٿيو ۽ ٻيو 'ونڊسر محل جو مسافر' 1989ع ۾ شايع ٿيو. 'مائوءَ جي ملڪ ۾' عبدالجبار صاحب تڏهن لکيو هو، جڏهن 1965ع ۾ يونيورسٽيءَ کيس چين جي اسڪالرشپ تي چونڊيو هو. بيجنگ مان چيني زبان ۾ ڊپلوما امتيازي حيثيت سان پاس ڪيائين. ان دوران گذاريل وقت عبدالجبار هن سفرنامي ۾ بيان ڪيو آهي.

"ونڊسرمحل جومسافر" عبدالجبار صاحب جو لنڊن جو سفرنامو آهي. هن سفرنامي ۾ عبدالجبار صاحب ڊيوڪ آف ونڊ سر جي ڪهاڻي بيان ڪئي آهي. ان حوالي سان ئي هن سفرنامي جو نالو رکيو ويو آهي. عبدالجبار جوڻيجو صاحب انگلينڊ جي هن شهزادي جي ڪهاڻيءَ کان گهڻو متاثر لڳي ٿو ۽ ان جي تفصيلي ڪهاڻي لکي اٿائين جنهن ۾ ٻڌايل آهي تہ ڊيوڪ آف ونڊسر جو عشق هڪ آمريڪي عورت والس سان ٿيو، جا پرڻيل هئي. پوءِ طلاق وٺي ڊيوڪ سان شادي ڪيائين. ڊيوڪ ان جي عشق ۾ بادشاهت کي نڪرائي ڇڏيو، والس سان شاديءَ لاءِ ڊيوڪ کي بادشاهت جي قرباني ڏيڻي پئي، ڇو جو ان وقت برطانيا جو بادشاهہ ٿيڻ لاءِ ڪجهہ قانون قاعدا مقرر ٿيل هئا. والس سان شادي ڪرڻ سان هن قانون جي پڪڙي ٿي رهي هئي، جنهنڪري کيس تخت تان لا ٿو ويو. ان کان پوءِ کيس گهڻا ڏک مليا، دنيا بہ هن تي ٺٺولون ڪندي هئي.

بهرحال هڪ هنڌ عبدالجبار صاحب ڊيوڪ آف ونڊسر جا جذبا هن طرح لکيا آهن: "ان ڏينهن کي ياد ڪندي شهزادي ڊيوڪ آف ونڊسر چيو، ان وقت مون هڪ خاص ڳالهہ محسُوس ڪئي تہ مرد جو عورت سان سٻنڌ هڪ دانش ۽ سڄاڻپ جو سٻنڌ آهي. اهو منهنجو والس / ڊچيس آف ونڊسر سان پيار جو جڙ پهريون پيچ هو."(17)

مختصر اهو ته عبدالجبارجوڻيجي جا گهڻا سفرناما ته لکيل نه آهن پر جيڪي به لکيل آهن، معلوماتي ۽ وڻندڙ لکڻي هُجڻ ڪري مشهور ٿيا آهن.

تنوير عباسي:

ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي ادبي سڃاڻپ هڪ شاعر جي حيثيت سان ٿي، جنهن ۾ کيس گهڻي شهرت ملي، پر جڏهن تنوير عباسيءَ نثر لکڻ شروع ڪيو ته ان کي به گهڻي پذيرائي ملي. تنوير جي نثر تي غلام رباني آگرو پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو: ”تنوير جنهن پايي جو شاعر آهي ان جي ڪٿ ته ادب جا نقاد ئي ڪندا پر منهنجو رايو آهي ته هو نثر نويس تمام سنو آهي، سنو نثر لکڻ سولي ڳالهه نه آهي، اسان وٽ ٿورڙا نثرنويس آهن جيڪي صحيح سنڌي ٻولي لکي سگهن.“(18)

تنوير عباسيءَ جي نثري ادب ۾ تمام گهڻا معلوماتي مضمون ۽ تحقيقي مقالا شامل آهن. سنڌي ٻوليءَ تي ڪيتراءِ تحقيقي مقالا لکيل اٿس، تنوير عباسيءَ سنڌي سفرنامن ۾ به اضافو ڪيو آهي. سنڌس سڀ کان پهريون سفرنامو ’ڏوري ڏوري ڏيهه‘ 1984ع ۾ شايع ٿيو. اهو يورپ جو سفرنامو آهي، جنهن ۾ يونان، روم، اٽلي ۽ فرانس ملڪ شامل آهن.

2001ع ۾ تنويرعباسيءَ جو ٻيو سفرنامو ’مونکي اڱڻ وڃڻو آهي‘ آيو، شاعر هجڻ جي ڪري سنڌس سفرنامن ۾ منظرنگاري ڪمال جي آهي ۽ انداز شاعراڻوآهي. هن سفرنامي جا ٽي حصا آهن. پهريون 59 صفحن جو آهي، جنهن ۾ نيو يارڪ، واشنگٽن، ميامي، لاس اينجلس، سان فرانسڪو ۽ فرئنڪ فورٽ جو احوال آهي.(19)

ٻئي حصي جو عنوان ’سرمد جو گهر نيو جرسي‘ ۽ ٽئين حصي جو عنوان ’چنڊ به ٽڪر آهي.‘ هي دبئيءَ جو سفر نامو آهي.هن سفر نامي ۾ مختلف مشهور جڳهن تي گهمڻ کان سواءِ مختلف شخصيتن سان ملڻ جو احوال وڻندڙ انداز ۾ پيش ٿيل آهي. تنوير عباسيءَ جي سفرنامن جو تعداد گهڻو نه آهي، پر سنڌس سفرنامن کي شهرت گهڻي ملي آهي، تنهنڪري سنڌس شمار سنڌيءَ جي مشهورسفرنامي نگارن ۾ ٿئي ٿو.

عنايت بلوچ:

عنايت بلوچ هڪ سٺو شاعر، سٺو سفرنامي نگار ۽ براڊ ڪاسٽر آهي. پاڻ پنهنجي هر فيلڊ سان نڀايو اٿائين. سندس "پهريون سفرنامو 'پرين جي پرديس' (1984ع) ۽ 'پرديسي ڪهڙا پرين' (1987ع) سندس نشريات جي تربيت ۽ ڪرڪيٽ جي ڪمينٽريءَ جي سلسلي سان ڳنڍيل آهن."(20)

1995ع ۾ سندس ڇپيل 'سهيسن ٿيا سارنگ' ورلڊ ڪپ لاءِ ويل براڊ ڪاسٽنگ جي سلسلي جو سفرنامو آهي، جو گهڻو مشهور ٿيو. 'سا هان اوڏا سپرين' بہ عنايت بلوچ جو لکيل آهي.

نصيرمرزا

نصير مرزا جو پهريون سفرنامو 'سفرمن اندر' 1985ع ۾ شايع ٿيو. نصير مرزا تمام سٺو شاعر آهي، شاعريءَ سان گڏ سندس سفرناما بہ گهڻا مشهورآهن. 1989ع ۾ 'ويرانين جو اوپن ايئر ٿيٽر'، 1996ع ۾ 'مور اڏاڻو مور' جڏهن تہ 2000ع ۾ 'خيمي ۾ شام' شايع ٿيس.

نتيجو:

سنڌي سفر نامن جي ارتقا ۽ اوسر تي نظر وجهڻ تي اها ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ سنڌي سفر نامي جي شروعات آڳاٽي دور کان نظم جي صورت ۾ ٿيل آهي. سڀ کان پهريان اهڙا اهڃاڻ مخدوم عبدالرؤف ڀٽيءَ جي شاعريءَ ۾ ملن ٿا. سندس اهو منظوم سفرنامو 'حج بيت الله' جي نالي سان ڇپيل آهي. اڳتي هلي شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ مير عبدالحُسين خان سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ اهڙا منظوم سفرناما موجود آهن.

انگريزن جي دور ۾ سفري مضمون وڏي تعداد ۾ لکيا ويا ۽ ڪجهہ ترجمو ٿيل سفرناما ڪتابي صورت ۾ ڇپيا. ميمڻ عبدالغفور سنڌي ۽ عبدالرحمان قريشي صاحب خواجا حسن جان سرهنديءَ جي لکيل سفر نامي 'عراق و شام' کي سنڌي ٻوليءَ جو پهريون سفرنامو ڪوٺيو آهي. کوجنا ڪري اهو ڪتاب هٿ ڪرڻ سان معلوم ٿيو تہ اهو ڪتاب اصل ۾ فارسيءَ ۾ لکيل آهي، جنهن کي مولانا حاجي الله بخش سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. مختلف ڪتابن ۾ هن سفر نامي جي ڇپجڻ جي تاريخ 1914ع ڏني وئي

آهي، جيڪا دراصل خواجا حسن جان سرهنديءَ جي ڳوٺ سائين داد ضلعي حيدرآباد مان نڪرڻ جي تاريخ يعني 17 جُولاءِ 1914ع آهي.

مُنهنجي تحقيق جي حساب سان سنڌي ٻوليءَ جو ڪتابي صورت ۾ پهريون سفر نامو پيرومل مهر چند آڏواڻيءَ جو لکيل سفر نامو 'سنڌ جو سيلاني' آهي، جيڪو 1923ع ۾ ڇپيو آهي. هيءُ سفر نامو سفرنامي جي فن جون سڀ تقاضائون پُوريون ڪري ٿو.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌي سفر نامي ۾ تمام گهڻي ترقي ٿي، جنهن ۾ واضح ۽ وڏو ڪردار الطاف شيخ صاحب ادا ڪيو آهي. سنڌ جي ڪئين مقبُول اديبن سنڌي سفر ناما لکيا آهن، پر جيڪا شهرت الطاف شيخ کي سندس منفرد لکڻين جي ڪري حاصل ٿي آهي، سا ڪنهن ٻئي کي نه ملي آهي. سندس لکيل 70 سفرناما آهن، جن ۾ دنيا جي سياسي، معاشي، مذهبي، سماجي، جاگرافيائي معلومات کان سواءِ جهاز رانيءَ، ٻيٽن، بندر گاهن، سمنڊن، سامونڊي جاندارن بابت حيرت انگيز معلومات ڏنل آهي.

سنڌيءَ ۾ سفرناما لکندڙ مصفن جو جڏهن اڀياس ڪيو ويو ته اها ڳالهه به سامهون آئي ته الطاف شيخ کان پوءِ سڀ کان گهڻا سفر ناما لکندڙ مصنف عبدالحئي پليجو صاحب آهي. سندس پهريون سفر نامو 'ڏوريم ڏيساور' جي نالي سان 1983ع ۾ ڇپيو. هن وقت تائين سندس سورهن سفر ناما اچي چُڪا آهن، جيڪي دلچسپ ۽ معلُوماتي آهن.

سنڌي سفرناما جن طرزن تي لکيل آهن، انهن ۾ منظوم سفرنامن، مضمونن ۽ خطن واري انداز، ڊائريءَ واري نموني ۽ افساني، ناول جي واري طرز تي آهن. الطاف شيخ واحد مصنف آهي، جنهن جا انهن سيني قسمن تي لکيل سفر ناما موجود آهن.

حوالا:

1. جوڻيجو عبدالجبار، 'سنڌي ادب جي مختصر تاريخ'، روشني پليڪيشن، 1994ع، ص 126
2. ميمڻ عبدالغفور سنڌي، مضمون 'سنڌي زبان ۾ سفرناما، ڇهه ماهي رسالو 'سنڌي ادب'، 84- 1985ع، ص-91
3. ملاح، مختيار، سنڌي ادبجي تاريخ جو جديد مطالعو، اردو بازار، ڇاپو پهريون 2006ع، ٻيو 2014ع، ص 841
4. شيخ، الطاف، 'وسي وڏ ڦڙو'، اياز گل جو لکيل مهاڳ، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي،

2015ع، ص 27
5. شيخ،الطاف، ’وسي وڏ ڦڙو‘، سحر گل جو لکيل مند، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2015ع، ص 15
6. شيخ، الطاف، ’ملير ڪان مالمو‘، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، ڇاپو ٽيون 1998ع، پنهنجي پاران تان ورتل عبارت
7. عباسي، خورشيد، مضمون ’الطاف شيخ سنڌ جو سيلاني‘، ڪلاچي تحقيقي جرنل، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي، ڇاپو پهريون ڊسمبر 2000ع، ص 87
8. پليجو، عبدالحئي، ڏوريم ڏيساور، سهڻي پرنٽرز، اپريل 1983ع، پيش لفظن مان ورتل ٽڪرو
9. پليجو، عبدالحئي، ڏوريم ڏيساور، سهڻي پرنٽرز، اپريل 1983ع، ص 24
10. ساڳيو، ص 50
11. ساڳيو، ص 97
12. پليجو، عبدالحئي، ’هو جي وڻ لات جا‘، ارباب محمد پليجو پبليڪيشن، ڇاپو پهريون 1984ع، ص 5
13. ساڳيو، ص 70
14. محبوب، ماهتاب، ’اندرجنين اچ‘، افروشيا پرنٽرس ناظم آباد، 1982ع، ص 9
15. ساڳيو، موهن ڪلپنا جي لکيل مضمُون ’سنڌي ادب جي تاج محل‘ مان ورتل سٽون، پهريون 1989ع، ص 47
16. جوڻيجو، عبدالجبار، ’ونڊسر محل جو مسافر‘، نيو فيلڊس پبليڪيشن، ڇاپو پهريون 1989ع، . ص 47
17. دانش، احسان، مضمون ’تنوير عباسيءَ جي نثر جو جائزو‘،ڪلاچي تحقيقي جرنل، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، جلد ڇهون، شمارو ٽيون، 2003ع، ص103 — 104
18. ميمڻ، پروين، موسي، ڊاڪٽر، ’سنڌي نثر جي صنفن جو اڀياس‘، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، ڇاپو ٻيو 2015ع، ص 176
19. جوڻيجو، عبدالجبار ، ’سنڌي ادب جي تاريخ‘، (جلد ٽيون) روشني پبليڪيشن، 1994ع، 189